Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ

ΔΕΥΤΕΡΕΣ ΦΡΟΝΤΙΔΕΣ

[ΛΕΥΚΗ ΣΕΛΙΔΑ]

I. Ἡ στήλη τῆς Κυμισάλας.

Πάνω ἀπὸ μισὸ κἰώνα βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τῆς Ρόδου ἡ ἀμφίγλυφη—στὴν κυριολεξία χαραχτὴ καὶ στὶς δυὸ πλευρές της—καὶ πραγματικὰ «μοναδικὴ» στὴ διαμόρφωσή της, ὡς τώρα φυσικά, ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὴ νεκρόπολη τῆς Κυμισάλας (Πίν. 1 α-β)[1]. Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα δὲν τὰ κατάφερε ἀκόμη νὰ ὁλοκληρώση ἔστω καὶ σὲ σχέδιο τὴν συνολικὴ μορφὴ τοῦ μνημείου, οὔτε καὶ νὰ τὸ χρονολογήση μὲ κάποια σιγουριά.

Ἡ νεώτερη θεώρηση τοῦ μνημείου ἔγινε ἀπὸ τὸ συνάδελφο Μ. Ανδρονικο[2]. Ὁ μελετητὴς ξεχωρίζοντάς το, ὅπως κι ἕνα ἄλλο, ἀπὸ τὰ μνημεῖα τῶν γεωμετρικῶν χρόνων, κάνει γι' αὐτὸ μιὰ σειρὰ ἀπὸ γόνιμες παρατηρήσεις, ποὺ θὰ τὶς χρειαστοῦμε πολὺ σὲ τούτη τὴ μικρή, δεύτερη προσπάθεια νὰ καταλάβουμε τὴ μορφὴ τοῦ μνημείου.

Οἱ Kurtz-Boardman[3] κάνουν παραδόξως ὕστερα ἀπὸ τὴ θεώρηση τοῦ Ἀνδρόνικου μιὰ λιγόλογη περιγραφὴ τοῦ μνημείου σημειώνοντας «it does not look more Geometric than byzantine». Ἐνῶ ὁ Ἀνδρόνικος προσπάθησε νὰ συγκρίνη ἢ νὰ ἐντοπίση κάπως τὰ ἔντονα σχηματοποιημένα πουλιὰ στὸν κάμπο τοῦ δίσκου τῆς Α ὄψης καὶ νὰ παραβάλη τὸν μεγάλο ἑξάφυλλο ρόδακα καὶ τὸν μικρὸ ἐννεάφυλλο τῆς Β ὄψης[4], οἱ Kurtz-Boardman[5] ἀμφιβάλλουν

---

1. Ἀριθ. εὑρ. 3516. Ὑλικό: ἐντόπιος λίθος. Τὸ σωζόμενο ὕψος τῆς στήλης εἶναι 0.83 μ. Τὸ μεγαλύτερο πλάτος της στὸν δίσκο 0.49μ.,στὸ κάτω μέρος τοῦ τετράπλευρου τμήματός της 26.5 ἑκατ. Τὸ πάχος τῶν κροτάφων της εἶναι 0.21μ. *Boll. d'Arte* VIII, 1914, 210κέ. (Pernier). *As Atene* 2,1916, 296κέ. εἰκ. 14 (Maiuri). *Cl. Rhodos* 1,1928,84 (Maiuri). *RE* σ.λ. Stele, 2313 (Möbius). Γ. Μπακαλακη, *Ἑλληνικὰ Ἀμφίγλυφα*, 42 - 43, ἀριθ. 1. Lippold, *HdA* «Antike Plastik», σ. 18 σημ. 5. Μ. Ανδρονικος, «Ἑλληνικὰ ἐπιτάφια Μνημεῖα», *ΑΔ* 17, 1961/62, 192 κέ. σημ. 113 καὶ πίν. 88α-γ. D. C. Kurtz-J. Boardman, *Greek Burial Customs*, 1971, 219.

Χρωστῶ τὶς νέες φωτογραφίες γιὰ τὴν ἐδῶ ἀπεικόνιση τοῦ μνημείου στὴν καλοσύνη τῆς Δος Ἠοῦς Ζερβουδάκη ποὺ κι ἐδῶ θερμὰ τὴν εὐχαριστῶ. Γιὰ τὴν ἀστάθεια τοῦ μνημείου ἔχουν γίνει «ὅλες οἱ φωτογραφίες μὲ τὸ κεφάλι κάτω». Καὶ οἱ μετρήσεις τῆς ρίζας τοῦ ἐμβόλου 8Χ14 ἑκατ. εἶναι τῆς Δος Ζερβουδάκη. Ἀπόσταση τῶν μακριῶν πλευρῶν του ἀπὸ τὶς δύο ὄψεις τῆς στήλης 6 ἑκατ., ἀπὸ τοὺς κροτάφους 5.5 καὶ 7 ἑκατ.

2. Ὅ.π., σ. 192 κέ.

3. Ὅ.π., σ. 219.

4. Ὅ.π., σ. 193 καὶ ὑποσ. 120 - 122.

5. Ὅ.π., σ. 219 γράφουν «...cut figures of birds(?)...and a rosette on the other».

γιὰ τὰ πουλιὰ καὶ δέχονται ὅτι στὴ Β ὄψη ἔχουμε ἕνα μονάχα ρόδακα.

Ἂς ξαναθυμηθοῦμε τὰ τμήματα τοῦ μνημείου: κάτω ἕνα στενὸ καὶ ἐπίμηκες – τετράπλευρο τμῆμα, ποὺ ὑποβαστάζει ἕνα μεγάλο σχετικὰ καὶ ἀκανόνιστο δίσκο καὶ μιὰ ἐπίστεψη ποὺ χωρίζεται ἀπὸ αὐτὸν μὲ μιὰ σκοτία (Πίν.1 α-β). Στὸν κυκλικὸ τόρμο ποὺ βρίσκεται καταμεσῆς στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τῆς ἐπίστεψης στηρίζονταν κάποιο ἀκόμη τμῆμα — μέλος τοῦ μνημείου, ποὺ μᾶς ξεφεύγει δυστυχῶς (Πίν. 3α).

Οἱ κρόταφοι τῆς στήλης δὲ δείχνουν καμιὰ μείωση. Ἡ κάπως κυρτὴ ἐπιφάνεια τῆς πίσω ὄψης εἶναι φωτογραφικὸ «κακὸ» (Πίν. 2α-β).

Ἀρχίζουμε τὶς παρατηρήσεις μας ἀπὸ τὴ ρίζα τοῦ ἐμβόλου (ἀπόφυσης) ποὺ σώζεται μόλις καὶ μετὰ βίας στὴν κάτω ὄψη τοῦ τετράπλευρου τμήματος τῆς στήλης καὶ ποὺ ἀπεικονίζεται ἐδῶ γιὰ πρώτη φορὰ (Πίν. 2γ.3β). Ἀπὸ τὸ ὕψος του δὲν ἔχουμε σήμερα παρὰ μονάχα 1.5 ἑκατ. Μιὰ τέτοια προετοιμασία εἶναι ὡστόσο περισσότερο ἀπὸ βέβαιο ὅτι προϋποθέτει μιὰ λίθινη βάση, ἐπάνω στὴν ὁποία στέκονταν κάποτε ὁλόκληρο τὸ μνημεῖο. Δὲν ἦταν ὁπωσδήποτε ἁπλῶς χωμένο στὸ χῶμα.

Παλαιότερα[1] παρέβαλα τὴ «μοναδικὴ» διαμόρφωση τῆς στήλης μὲ γνωστὰ ἑτρουσκικὰ παραδείγματα καὶ δέχτηκα πὼς ἡ χρονολόγησή της δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ κατεβῇ πιὸ πέρα ἀπὸ τὰ γεωμετρικὰ χρόνια, μιὰ ποὺ τὸ νεκροταφεῖο, ὅπου ἀνῆκε ἡ στὴ θέση ὅπου βρέθηκε «κατακείμενη», ὁ Bilioti ἀνέσκαψε τάφους ἀπὸ τὰ τελευταῖα μυκηναϊκὰ καὶ γεωμετρικὰ χρόνια. Ὁ Ἀνδρόνικος πιστεύει ὅτι «θὰ ἦτο φρόνιμον νὰ καταλήξωμεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἀνάγεται εἰς τοὺς τελευταίους γεωμετρικοὺς χρόνους»[2].

Ὁ Maiuri ὡστόσο, ἐνῶ παρατήρησε ὅτι ἡ στήλη αὐτὴ «che negli elementi della rosetta conserva sopravivenze decorative dell' arte micenea», κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι «può essere riferita ad un sepolcro del periodo protogeometrica della necropoli di Kymissála»[3].

Πιστεύοντας σήμερα πὼς ὄχι μονάχα ἡ παραπάνω παρατήρηση τοῦ Maiuri ὡς πρὸς τὰ στοιχεῖα τοῦ μεγάλου ρόδακα τῆς Β ὄψης, ποὺ εἶναι πραγματικὰ μυκηναϊκά, εἶναι σωστή, ἀλλὰ κυρίως καὶ γιατὶ ἡ μορφολογία τοῦ μνημείου μπορεῖ μὲ τὴ βοήθεια πρόσφατων εὑρημάτων νὰ ἑρμηνευθῇ καὶ νὰ ἀνεβάσῃ ἔτσι τὴ χρονολόγησή του, ὄχι μονάχα στὴν πρωτογεωμετρική, ἀλλὰ στὴν ὑπομυκηναϊκὴ ἐποχή, ἐπιχειρῶ νὰ δώσω καὶ μιὰ ὑποθετικὴ συμπλήρωση τοῦ μέλους ποὺ μᾶς ξέφευγε ὡς τώρα (Πίν. 4β).

Ἔτσι ξαναγυρίζουμε λίγο στὸ μορφολογικὸ πρόβλημα τοῦ μνημείου. Ὁ Ανδρονικος στὴ σ.192 τῆς μελέτης του λέγει «ἐκ τῆς προηγουμένης περι-

1. Βλ. σημ. 1.
2. Ὅ.π., 193.
3. *Clara Phodos* I, 84. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ὅ.π., σ. 193.

γραφῆς κατέστη προφανὲς ὅτι ἡ στήλη, ὡς ἔφθασεν εἰς ἡμᾶς, δὲν εἶναι πλήρης· τί ἐγομφοῦτο εἰς τὸ ἄνω μέρος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἴπωμεν» καὶ στὴ σ. 193 ἐπαναλαμβάνει «ὅτι πρέπει νὰ προσθέσωμεν ἓν ἀκόμη στοιχεῖον ἐπὶ τοῦ ἐπιθήματος (ἄγνωστον ὅμως τί)». Σωστὰ ἀποδίδει στὸν Μπακαλάκη τὴν ὑπόθεση ὅτι «ὁ μικρὸς κάτω τένων ἐχρησίμευε πιθανὸν διὰ νὰ στηρίζεται εἰς βάσιν, ἔχουσαν ὕψος 0.20μ. περίπου, καὶ ὅτι ἦτο δυνατὸν νὰ εὑρίσκετο ἐπί τινος τύμβου», καὶ σημειώνει τὴν παράλειψή του νὰ ὑπολογίση στὸ ὕψος τοῦ μνημείου καὶ τὸ ἄγνωστο πάνω στὴν ἐπίστεψη ἀντικείμενο. Σὲ συνέχεια, πολὺ ἐπιτυχημένη εἶναι ἡ παρατήρηση τοῦ Ἀνδρόνικου ὅτι «ἡ ὅλη ἐμφάνισις δεικνύει, νομίζω, ἔλλειψιν ἁπλότητος, ἴσως δὲ καί τινα ἐπιτήδευσιν» (σ. 193).

Ἀπίθανη ὅμως μοῦ φαίνεται ἡ γνώμη του ὅτι τὸ «σωζόμενον σήμερον τμῆμα ἀποτελεῖ τὴν κορυφὴν μόνον ὑψηλῆς στήλης» (σ. 194), καὶ σὲ συνέχεια ἡ προσφυγή του γιὰ μιὰ «ἀποκατάστασίν» της στὶς στῆλες τοῦ 6ου π.Χ. αἰ., ὅπου τοποθετοῦνται πιὰ σήμερα χρονολογικὰ καὶ οἱ στῆλες τῆς Νεανδρείας (Kurtz-Boardman, ὅ.π. σ. 220) καὶ ποὺ δὲν εἶναι «ὀλίγον νεώτεραι» ἀπὸ τὴ δική μας ἐδῶ. Πρῶτα γιατὶ τὰ 2μ. ποὺ δέχεται γιὰ τὸ ὕψος τῆς στήλης, θὰ τὴν ἔκαμαν ἀκόμη πιὸ «ἄσχημον» – κατὰ τὴ γνώμη μου – μνημεῖο. Καὶ δεύτερο γιατὶ ἀντίθετα μὲ τὶς στῆλες τῆς Νεανδρείας, τὸ ὕψος τῶν μεταγεωμετρικῶν ἐπιτυμβίων μνημείων τῆς Θήρας (0.50 - 1μ.)[1], συμφωνεῖ περισσότερο μὲ τὶς μὴ σωζόμενες ὁλότελα διαστάσεις τῆς στήλης μας ἢ μὲ τὶς διαστάσεις τῆς συμπλήρωσής μας (Πίν. 4β), ποὺ τὸ ὕψος της (σωζόμενο 0.83+0.20 γιὰ τὴ βάση + 0.15 γιὰ τὸ «ταφικὸ ὄρνεο», θὰ ἦταν 1μ. καὶ 0.20μ. τὸ πολύ.

Ἡ παρατήρηση ὅμως, ἀπὸ τὴν ἄλλη, τοῦ Ἀνδρόνικου ὅτι «ἡ ὅλη ἐμφάνισις δεικνύει, νομίζω, ἔλλειψιν ἁπλότητος, ἴσως δὲ καί τινα ἐπιτήδευσιν» ταιριάζει περισσότερο, ἂν προσπαθήσουμε νὰ καταλάβουμε τὸ σχῆμα τοῦ μνημείου μέσα στὸν ἢ ἀπὸ τὸν μυκηναϊκὸ κόσμο. Αὐτὴ μᾶς βοηθεῖ, μὲ ἄλλα λόγια, ἀκριβῶς ἐκεῖ καὶ νὰ τὸ ἀναζητήσουμε.

Τὸ βασικὸ στοιχεῖο τοῦ «φορτικοῦ» τυπολογικὰ μνημείου τῆς Κυμισάλας εἶναι χωρὶς ἄλλο ὁ δίσκος, ἢ τὸ δισκόσχημο μέρος τῆς στήλης. Κι αὐτὸ ἀκριβῶς δὲ σχετίσθηκε καθόλου, νομίζω, μὲ τοὺς χαραχτοὺς δίσκους - κύκλους μὲ ἢ χωρὶς τὸν ἐγγεγραμμένο σταυρό, ἔτσι ποὺ τοὺς ξέρουμε ἀπὸ τὰ ἁπλούστερα, παραλληλεπίπεδα μυκηναϊκὰ «σήματα» ἀπὸ μιὰ ἄλλη ροδίτικη νεκρόπολη, τῆς Ἰαλυσσοῦ (Ανδρονικος, ὅ.π.168 καὶ πίν. 85 δ-ζ). Ἕνα μάλιστα ἀπὸ αὐτὰ δὲν ἔχει τὴ χαραχτὴ διακόσμηση, ἔχει ὅμως τὴν τομὴ τοῦ κυλίνδρου. Εἶναι, μὲ ἄλλα λόγια, ἕνας δίσκος αὐθύπαρκτος[2].

---

1. K. F. Johansen, *The Attik Grave-reliefs*, 66.

2. Γιὰ τὸ πρόβλημα τί συμβολίζουν αὐτοὶ οἱ χαραχτοὶ δίσκοι, «τὸν ἡλιακὸν κύκλον ἢ τὸν τροχὸν τοῦ ἡλιακοῦ ἅρματος», βλ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΝ, ὅ.π., σ.168 καὶ σημ. 74 καὶ 74α. Οἱ δίσκοι ἢ συγκεντρικοὶ κύκλοι εἶναι θέμα πολὺ συχνὸ στοὺς ταφικοὺς πίθους μὲ ἀνάγλυφη ἢ

Στὴν ἀρχικὰ πάλι χαραχτὴ διακόσμηση, κάτω ἀπὸ τὸ μετέπειτα ὑπόστρωμα, τῆς γνωστῆς «γραπτῆς» στήλης ἀπὸ τὶς Μυκῆνες (ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ὅ.π. πίν. 84γ-δ), οἱ δίσκοι, μὲ τὸν ἐγγεγραμμένο σταυρὸ ἢ ἁπλοί, εἶναι θέμα ποὺ πῆρε μιὰ μνημειακὴ πραγμάτευση ἢ ἀνάδειξη.

Ἡ διαφορὰ τῆς στήλης τῆς Κυμισάλας ἀπὸ τὰ παραπάνω παραδείγματα βρίσκεται στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ δίσκος ἔχει ἀποκτήσει μιὰ κάποια αὐτοτέλεια. Προβάλλεται κάπως περίοπτος ἐπάνω στὸ ὑπόλοιπο – μικρὸ – κάτω τετράπλευρο τμῆμα τοῦ μνημείου, στὸν κορμὸ τῆς στήλης· ἐπάνω στὸν κορμὸ ποὺ θὰ κυριαρχήση ἀργότερα στὸν τύπο τῶν στηλῶν τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων. Δὲν εἶναι χαραγμένος ἐπάνω στὴν ἐπίπεδη ἐπιφάνεια, ἀλλὰ εἶναι «ξεγυρισμένος» = «περικεκομμένος». Ἔχει περίγραμμα-κροτάφους. Εἶναι κάπως αὐθύπαρκτο ἢ περίοπτο τμῆμα τοῦ μνημείου, εἶναι – θὰ λέγαμε – ἡ παράστασή του.

Ὅτι ἡ στήλη καὶ ὄψιμη μυκηναϊκὴ θὰ πρέπη νὰ εἶναι (ὑπογραμίζουμε τὴ γνώμη τοῦ Maiuri γιὰ τὸ μεγάλο ρόδακα τῆς Β ὄψης της) βεβαιώθηκε πιὰ σήμερα, κατὰ τὴ γνώμη μου, μὲ τὰ πολλαπλᾶ πήλινα, ὄχι «εἰδώλια», ἀλλὰ «ἀκρωτήρια», ποὺ στέκονταν στὶς τέσσερεις ἄκρες τῶν καλυμμάτων τῶν πήλινων σαρκοφάγων ἀπὸ τὸ μυκηναϊκὸ νεκροταφεῖο τῆς Τανάγρας (Πίν. 4α). Μὲ βάση ἐκεῖνα μποροῦμε νὰ συμπληρώσουμε τὴν ἀπαραίτητη βάση τῆς στήλης καὶ νὰ μαντέψουμε καὶ τί θὰ ἦταν περίπου τὸ γομφομένο ἐπάνω στὴν ἀβακόσχημη ἐπίστεψη τοῦ δίσκου ἀκραῖο μέλος της.

Γιὰ τὶς ἐπὶ μέρους λεπτομέρειες ἢ τὰ χαραχτηριστικὰ ἐκείνων γίνεται λόγος στὸ *Ἔργον τῆς ἀρχαιολ. Ἑταιρείας* 1969,7 καὶ εἰκ. 3 καὶ στὰ *ΠΑΕ* 1969, 9 κέ. καὶ Πίν. 7β)[1], γιὰ τὴν ἐπίπεδη βάση - πλάκα τους, ποὺ διαμορφώνεται σὰν τὸ γνωστὸ σύμβολο τῶν διπλῶν κεράτων καὶ γιὰ τὸ «καθ' αὐτὸ εἰδώλιον», τὸν πλακαρὸ δηλ. ἢ ὠοειδῆ δίσκο, καὶ τέλος γιὰ τὸ «πτηνόμορφον ὄν», ποὺ τὸν στεφανώνει.

Μὲ βάση αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ μποροῦμε νὰ συμπληρώσουμε τὴ βάση τῆς στήλης μας ποὺ λείπει, ἀλλὰ βεβαιώνεται ἡ ὕπαρξή της ἀπὸ τὸ ἔμβολο καὶ κυρίως τὸ ἄγνωστό μας ἀντικείμενο ποὺ στέκονταν ἐπάνω στὴν ἐπίστεψή της. Ἀνάλογα μὲ τὸ «πτηνόμορφον ὂν» ἐκείνων εἶναι τὰ σχηματοποιημένα πουλιὰ τοῦ δίσκου τῆς Α ὄψης τῆς στήλης μας.

Ὅλα ἔτσι τὰ «φορτικὰ» καὶ ξενότροπα – γιὰ μνημεῖα τῶν ἱστορικῶν

χαραχτὴ διακόσμηση. Τὸ Μουσεῖο Καβάλας ἔχει ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τοῦ Θεολόγου (Θάσου), ἀπὸ τὰ ὄψιμα χρόνια τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ - πρώιμα τοῦ σιδήρου, πίθους μὲ ἀνάγλυφους δίσκους καὶ μὲ κάποιο σκαρίφημα σὰν ἅρμα, ποὺ ἑνώνει τοὺς δίσκους. Εὐχαριστῶ τὴν Κα Χ. Κουκούλη - Χρυσανθάκη γιὰ τὴν ἄδεια νὰ ἀναφέρω τὸ εὕρημά της.

1. Πέρασαν δυὸ χρόνια ἀπὸ τότε ποὺ ἔγραψα στὸν κ. Θ. Σπυρόπουλο καὶ ζήτησα τὴν ἄδεια νὰ ἀναφέρω τὸ εὕρημά του καὶ νὰ ἐπαναλάβω—ἂν δὲν μοῦ ἔστελνε μιὰ φωτογραφία—τὴν εἰκόνα τοῦ πίν. 7β ἀπὸ τὰ *ΠΑΕ* 1969, ἀλλὰ δὲν πῆρα καμιὰ ἀπάντηση!

χρόνων – μέλη τῆς στήλης Κυμισάλας: ἡ «ὀρθογώνιος ἐξοχή, ὁ κυκλικὸς δίσκος, τὸ ὁριζόντιον ἐπίθημα καὶ τὸ ἐπ' αὐτοῦ γομφούμενον ἀγνώστου μορφῆς μέλος» (ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ὅ.π., σ. 194) ἑρμηνεύονται μορφολογικά. Ἔχουν μὲ ἄλλα λόγια τὰ παράλληλα παραδείγματά τους σὲ ἄλλη ὕλη, μέγεθος καὶ λίγο πιὸ χαλαρὴ δομή, ἀλλὰ μέσα πάντα στὸ μυκηναϊκὸ κόσμο. Τὸ σύνολο ἐντάσσεται ἔτσι σὲ ἕνα εἶδος τῆς ταφικῆς μυκηναϊκῆς παράδοσης.

Μιὰ ποὺ δὲν ἔχουμε ἀκριβόλογα ἀνασκαφικὰ δεδομένα δὲν μποροῦμε ἔτσι νὰ παραβλέψουμε τὴν τυπολογικὴ ὁμοιότητα τῆς στήλης μὲ τὰ «ἀκρωτήρια» τῶν λαρνάκων τῆς Τανάγρας ἀπὸ τὴν ΥΕ ΙΙΙ Β ἐποχή. Τὸ μνημεῖο στέκει ἔτσι πιὸ σίγουρα μέσα στὸν «παραχορτασμένο» ἀπὸ νατουραλισμὸ καὶ ἕτοιμο πιὰ γιὰ τὴ διάλυσή του ὄψιμο μυκηναϊκὸ κόσμο, παρὰ μέσα στὸ «κρυστάλλινο» θεμέλιωμα τοῦ «καθεαυτοῦ ἑλληνικοῦ», στὸν πρωτογεωμετρικὸ καὶ γεωμετρικὸ κόσμο.

Ἂς ἐλπίσουμε ὅτι νεώτερα εὑρήματα κι ἀπὸ ἄλλες μυκηναϊκὲς περιοχὲς καὶ κυρίως ἀκριβόλογα ἀνασκαφικὰ δεδομένα θὰ βεβαιώσουν τὶς λίγες αὐτὲς γραμμὲς ἢ δεύτερες φροντίδες γιὰ τὴν ἀμφίγλυφη - ἀμφιχάραχτη στήλη τῆς Κυμισάλας.

2. Ἡ ἀμφίγλυφη στήλη τοῦ Μουσείου Σόφιας, ἀριθ. εὑρ. 727 (Πίν. 5-6)

Ἀπὸ τότε ποὺ φάνηκε – μὲ τὴν ὄχι πολὺ καλὴ ἀφορμὴ νὰ τὴν ἀσφαλίσουν στὸν πόλεμο – ὅτι καὶ στὴ Β ὄψη της[1] εἶχε κάποτε καὶ ἡ στήλη αὐτὴ μιὰ ὁλόσωμη παράσταση, οἱ γνῶμες – καὶ πρῶτα ἐκείνου ποὺ ἔκανε γνωστὸ τὸ γεγονὸς[2] – διχάστηκαν. Ἄλλοι δηλ. ὑποστήριξαν ὅτι ἡ παράσταση τῆς Α ὄψης μὲ τὸ θέμα τοῦ νεκροῦ «κυνηγοῦ» ἢ ἐνάρετου ἀνδρὸς μὲ τὸ σκύλο του εἶναι ἀπὸ δεύτερη χρήση[3], κι ἄλλοι ὅτι οἱ παραστάσεις καὶ στὶς δυὸ ὄψεις Α καὶ Β καὶ σύγχρονες εἶναι κι ἔχουν κάποιο νόημα, ἡ στήλη εἶναι, μὲ ἄλλα λόγια, ἀμφίγλυφη[4].

---

1. Ἡ ὀνομασία Α καὶ Β ὄψη εἶναι τελείως συμβατική· δὲ σημαίνει τίποτε ἄλλο παρὰ τὴ χρονικὴ προτεραιότητα τῶν ὄψεων τοῦ μνημείου στὴ γνώση μας.

2. D. P. DIMITROV, «Neue Beobachtungen über die Grabstele des Anaxandros aus Apollonia», *Jb. d. Univ. d. hlg. Kliment von Ochrida in Sophia, hist. - phil Fakultät* 39, 1942 - 43, 1-16 (Βουλγαρικὰ) καὶ γερμανικὴ περίληψη σσ. 15 κέ. Ἐπειδὴ ἀργὰ γνωρίσαμε τὴν Β ὄψη τῆς στήλης δὲν περιλαμβάνεται στὰ «Ἑλληνικὰ Ἀμφίγλυφα». Βλ. ὅμως Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ, *Προανασκαφικὲς ἔρευνες στὴ Θράκη*, 2 σημ. 1 καὶ σ. 18.

3. DIMITROV, ὅ.π. L. MÂNSOWA, «Neue Studien zur Stele des Anaxandros aus Apollonia», *Bull. Inst. Arch.* 32, 1970, 255 κέ. (Βουλγαρικὰ) καὶ γερμανικὴ περίληψη σσ. 274 κ.έ. B. SISMONDO RIDGWAY, *AA* 86, 1971, 60 κέ. καὶ σημ. 22.

4. J. FREL, *Studia Antica A. Salač oblata*, Prag 1955, 163 κέ. Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ, ὅ.π. H. MÖBIUS, *Studia Varia*, 208 καὶ σημ. 2. CH. CLAIRMONT, *Gravestone and Epigram*, 1970, ἀριθ. 8, σ. 28 κέ. καὶ πίν. 4, ἀπὸ ὅπου οἱ δικοί μας Πίν. 5-6.

Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1971 καὶ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1972 εἶχα κι ἐγὼ τὴν εὐκαιρία νὰ δῶ ἀπὸ πολὺ κοντὰ τὸ μνημεῖο καὶ νὰ παρατηρήσω 1) ὅτι καὶ στὶς δυὸ ὄψεις τῆς στήλης ὑπάρχει κάτω ἀπὸ τὶς φιγοῦρες μιὰ ὁμοια, λεία «predella» (*ΑΔ* 16, 1960, 46κέ.)· 2) ὅτι ἡ «predella», ὅπως καὶ ἡ πελεκημένη μορφή, στὴ Β ὄψη εἶναι λίγο μεγαλύτερες· 3) ὅτι οἱ κρόταφοι τῆς στήλης εἶναι λεῖοι, μονάχα ποὺ ὁ πρὸς τὸν ὦμο τοῦ νεκροῦ «κυνηγοῦ» εἶναι σπασμένος, καὶ 4) ὅτι ὁ συνεχὴς ἀστράγαλος ποὺ περιβάλλει τὶς παραστάσεις εἶναι καὶ στὶς δυὸ ὄψεις ἴδιος. Στὴ Β ὅμως ὄψη φαίνεται νὰ προχωροῦσε καὶ ἐπάνω στὴν «predella». Πάνω ἀπ' ὅλα, ὅτι ἡ φιγούρα στὴν πίσω - πελεκημένη ὄψη κρατοῦσε, στὸ ἀριστερό της χέρι κάποιο καρπό.

Ὅσοι δὲ δέχονται τὴ στήλη γιὰ ἀμφίγλυφη, ὅπως κι ἐκεῖνοι ποὺ τὴ δέχονται, δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ σχετίσουν τὶς μικρολεπτομέρειες αὐτὲς μὲ τὴ σωστὴ ἀνάγνωση - συμπλήρωση τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Α ὄψης ἀπὸ τὸν W. Peek[1], ποὺ διάβασε:

[Ἐνθάδε Ἀ]ναξάνδρο Δεινῆ/[σδ]οκιμώτατος ἀστῶγ κε/
[ῖτ]αι, ἀμώμητος/[τ]έρμα λα[χ]ὼν θανάτο

καὶ ποὺ ξέρουμε ἔτσι πιὰ σήμερα ὅτι ὁ εἰκονιζόμενος στὴν ὄψη Α εἶναι ὁ Δεινῆς, ὁ γιὸς τοῦ Ἀναξάνδρου, κι ὄχι ὁ πατέρας του, ὅπως ἔβγαινε ἀπὸ τὴν παλαιότερη ἀνάγνωση τοῦ ἐπιγράμματος.

Ἡ περιγραφὴ τῶν παραστάσεων ἀπὸ τὸν Clairmont καὶ κυρίως ἡ ἀπεικόνισή τους στὸν πίν. 4 τοῦ βιβλίου του (ἀπὸ ὅπου οἱ δικοί μας Πίν. 5-6), εἶναι τόσο καλοί, ὥστε νὰ μὴ χρειάζεται καμιὰ ἐπανάληψή της. Μονάχα ποὺ θὰ διαφωνήσουμε μὲ τὸν μελετητὴ (σ. 30) ὅτι «both lower arms and hands held diagonally in front of the body. The hands seem empty; there are no other attributes», γιατὶ στὸ ἀριστερό της χέρι ἡ πελεκημένη μορφὴ θὰ πρέπη νὰ κρατοῦσε ἕναν καρπό. Πβ. τὴ θεσσαλικὴ στήλη τοῦ Μουσείου Λαρίσης 824 (Biesantz, *Thess. Plastik* 14, Κ 20 καὶ πίν. 10β), ποὺ κρατοῦσε ἴσως ἕνα κυδώνι.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ μορφὴ τῆς ὄψης Β–ἐξὸν ἀπὸ τὴν τριγωνικὴ ἄκρη τοῦ ἱματίου καὶ τὸν ὄγκον τοῦ ρούχου στὴν πλάτη - εἶναι πολὺ προσεκτικὰ πελεκημένη. Πότε ὅμως μποροῦσε νὰ πελεκηθῆ; Τὸ σφυροκόπημα τῶν κομματιῶν ποὺ ἔχουν ἐντειχισθῆ στὸ θεμιστόκλειο καὶ κυρίως τῶν πλακῶν Ἐθν. Μουσείου ἀριθ. 89, 2823 καὶ 2826 εἶναι ἄτσαλο. Πβ. G.M.A. Richter, *The Ar-*

---

1. W. Peek, *GVI*, 1955, 326 καὶ σημ. σχετική: Δεινῆ(ς). Τοῦ ἰδίου *GG* 55. Clairmont, ὅ.π. 28. G. Daux, *BCH* 96, 1972, 522, μὲ μικροδιαφορὲς σὲ μερικὰ γράμματα. Οἱ παλαιότερες ἀναγνώσεις P. Friedlaender - H. Hoffleit, *Epigrammata*, 1948, 85 κέ. ἀριθ. 78. Michailov, *IG in Bulg. rept. I.*, 1956, 206 ἀριθ. 405, Πίν. 108. Τὴν β' ἔκδοσή τους τὴν ξέρω μονάχα ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ Daux, ὅ.π.

chaic Gravestons of Attica, εἰκ. 182). Ἀντίθετα ἡ φιγούρα τῆς Β ὄψης τῆς στήλης στὴ Σόφια πελεκήθηκε προσεχτικὰ καὶ μὲ βελόνι (point or punch). Ἀλλὰ καὶ τὸ ἔδαφος τῆς ἴδιας ὄψης ἔχει μερικὲς «βελονιὲς» καὶ ἀκόμη καὶ τῆς ὄψης Α, ἐπάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ «κυνηγοῦ», ποὺ δὲν νομίζω ὅτι δικαιολογοῦνται γιὰ τὴν ἀρχαιότητα. Οἱ «βελονιὲς» αὐτές, ὅπως καὶ τὸ πελέκημα τῆς παράστασης τῆς ὄψης Β, δὲ μοιάζουν καθόλου μὲ τὴ δουλεία λ.χ. τοῦ θρόνου ἑνὸς ἀπὸ τοὺς Βραγχίδες (Richter, ὅ.π. εἰκ. 183), τῶν στηλῶν στὸ Metrop. Museum (Richter, ὅ.π. εἰκ. 185 καὶ 188) ἢ μιᾶς ἀρχαίας βάσης (Richter, ὅ.π. εἰκ. 189). Ἀμφιβάλλω ἔτσι ἂν μποροῦσε τὸ ἀποπελέκημα νὰ εἶχε γίνη στὴν ἀρχαιότητα καὶ γιὰ ἕνα ἄλλο, καὶ κύριο λόγο, ποὺ θὰ τὸν ποῦμε ἐδῶ παρακάτω.

Ὁ Clairmont (σ. 30κἑ.) δέχεται ὅτι «...both obverse and revers seem contemporary and we have not reason to doubt that the stele was carved from the very beginning as ἀμφίγλυφον». Παρακάτω ὅμως προσθέτει ὅτι «And even if we would have to admit that the reliefs are not quite contemporary, the stone did not lie around idle for long, but was reused almost immediatly» καὶ δέχεται παραδόξως πὼς «This immediacy of reuse of the stone would suggest that the same Northern Greek or Jonian artist, who probably resided in Apollonia, carved both its sides».

Ἡ σκέψη ὡστόσο αὐτὴ τοῦ Clairmont, ὅπως κι ἐκείνων ποὺ δέχονται χωρὶς καμιὰ συζήτηση τὴν πελεκημένη παράσταση γιὰ παλαιότερη καὶ ἑπομένως τὴν παράσταση τῆς Α ὄψης ἀπὸ δεύτερη χρήση, δὲ λαβαίνει καθόλου ὑπόψη της τὴν ἱερότητα τοῦ ἐπιτυμβίου μνημείου στὴν πίστη καὶ συνείδηση τῶν Ἑλλήνων καὶ κυρίως στὰ ἀρχαϊκὰ χρόνια (Γ. Μπακαλακη, *Προανασκαφικὲς ἔρευνες στὴ Θράκη*, 5 - 6).

Ἦταν ἀδύνατο στὶς πεποιθήσεις τους καὶ μάλιστα μέσα σὲ μιὰ πολὺ μικρὴ χρονικὴ ἀπόσταση ἡ νωπὴ μνήμη νὰ ἀσεβοῦσαν καὶ νὰ ξανάστηναν ἕνα «σῆμα» ἢ νὰ τὸ χρησιμοποιοῦσαν ξανὰ γιὰ ἕναν ἄλλο νεκρὸ μέσα στὴν ἴδια τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχή.

Σύμφωνα μὲ τὴ δουλεία – ὅσο μποροῦμε νὰ ξέρουμε σήμερα – ἀλλὰ σύμφωνα μὲ τὶς πεποιθήσεις τῶν Ἑλλήνων στὰ ἀρχαϊκὰ χρόνια εἶναι ἀδύνατον νὰ «στηλοκοπήθηκε» ἡ μιὰ ὄψη ἑνὸς ἐπιτυμβίου μνημείου γιὰ νὰ παρασταθῆ στὴν ἄλλη ἡ μορφὴ ἑνὸς «δοκιμωτάτου ἀστῶν» καὶ «ἀμωμήτου» ἀνδρός. Μιὰ τέτοια πράξη μονάχα σὲ μεταγενέστερα χρόνια μποροῦσε νὰ γίνη. Πβ. τὴν ὄψιμη ἀρχαϊκὴ στήλη ἀπὸ τὴν Ἀμοργὸ (*AAA* VI, 1973, 351 καὶ εἰκ. 1 - 4).

Ὁ Clairmont παρατηρεῖ (σ. 31) «The epigram does not mention who erected the gravestone... one can assume that the father of Δεινῆς is dead» καὶ παρακάτω«...we are..complementing as perfectly as it does the

figure scene[1]», ἀλλὰ τότε γιατί νὰ μὴν ὑποθέσουμε ὅτι στὴν Β ὄψη τοῦ μνημείου παριστάνονταν ὁ πατέρας τοῦ Δεινῆ Ἀνάξανδρος, ποὺ τὸ ὄνομά του πρῶτο μπαίνει στὸ ἐπίγραμμα ὄχι ἴσως μονάχα γιὰ τὸ μέτρον καὶ τότε δικαιολογοῦνται οἱ λίγο τονισμένες διαστάσεις τῆς πελεκημένης πωγωνοφόρου μορφῆς, τῆς τυλιγμένης στὸ ἱμάτιό της, μὲ τὸν καρπό, νεκρικὸ σημάδι στὸ ἕνα χέρι, μὲ τὴ λοξὴ κατεύθυνση τῆς παλάμης τοῦ ἄλλου[2] «in einer naiven und unreflektierten Unterhaltung» (G. Neumann, *Gesten und Gebärden...* σ. 10);

Ἴσως πιὸ πεζά, γιατί νὰ μὴν πρόκειται γιὰ ἕνα δικό του ἀκόλουθο, ἂν ἡ θέση τῶν χεριῶν κι ὁ καρπὸς στὸ ἀριστερὸ σημαίνουν κάτι;

Καὶ στὶς δυὸ παραπάνω περιπτώσεις ἡ πρώιμη στὴν Ἰωνία ἐπιθυμία νὰ παραστήσουν τοὺς νεκροὺς μαζὶ μὲ τοὺς δικούς τους, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀδυναμία τῆς στενόμακρης στήλης, τοῦ ἀρχαϊκοῦ - παλαιοῦ τύπου μνημείου, νὰ χωρέσῃ παραστατικὰ αὐτὴ τὴν ἀνθρώπινη σχέση, ἐπιτρέπει τὴν μεταφορὰ τοῦ δευτέρου προσώπου στὴ Β ὄψη τῆς στήλης καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ νόημα τοῦ «ἀμφίγλυφου» ἐπιτυμβίου μνημείου.

Τὸ ἐπιμελημένο πελέκημα τῆς Β ὄψης τῆς στήλης στὴ Σόφια οὔτε ἑρμηνεύεται ἔτσι γιὰ τὰ ἀρχαϊκὰ χρόνια οὔτε καὶ εἶναι βέβαιο ὅτι ἔγινε τότε. Ποιὸς ξέρει πότε, ἀλλὰ σὲ μεταγενέστερα ὁπωσδήποτε χρόνια, ἁπλῶς καὶ γιατὶ χρειάστηκε νὰ χρησιμοποιηθῇ ὁριζοντίως κάπου ἕνα μακρόστενο πλαισιωμένο μάρμαρο, φάνηκε καλὸ νὰ πελεκήσουν τὴ «στητὴ» κάπως παράσταση τῆς Β ὄψης τῆς στήλης, μιὰ ποὺ φαίνεται πὼς ἀρχικὰ αὐτὴ δὲν εἶχε τὴ μεγάλη ἀναγλυφικὴ ἔξαρση τῆς παράστασης τοῦ «κυνηγοῦ», ὅπως δὲν εἶχε καὶ τὸν «ἀέρα» καὶ τὴν ἁπλοχωριά της. Καὶ ἡ παράσταση τῆς Β ὄψης τῆς ἀμφίγλυφης στήλης Ἀθηνῶν 40 - Κομοτηνῆς δὲν εἶχε τὴν ἀναγλυφικὴ ἔξαρση τῆς Α ὄψης. Στὴν περίπτωση τῆς κακῆς τύχης τοῦ μνημείου ἐκείνου ἀποπελεκήθηκε σὲ πολὺ νεώτερα χρόνια ἡ παράσταση τῆς πρόσοψης. Ἡ φρόνιμα πελε-

---

1. Οἱ ἀμφιβολίες τοῦ Daux γιὰ τὸ «rapport entre le relief et l' épigramme?» καὶ γιὰ τὴν «complémentanté?» τῶν Friedländer - Hoffleit, ὅπως καὶ γιὰ τὸ «parallèle entre la fidelité du chien et les qualités morales ... rest sceptique et davantage», δὲ μᾶς ἐμποδίζουν στὴ δική μας ἑρμηνεία.

2. Τὰ χέρια τῆς στήλης ἀπὸ τὴν Κυρήνη ποὺ ἐπικαλεῖται ὁ Clairmont, ὅ.π. 30 καὶ ὑποσημ. 96, Paribeni, *Cat. delle sculture di Cirene*, 1959, ἀριθ. 18, δὲν εἶναι ἴδια. Ἐκεῖ ἡ φιγούρα κρατεῖ δόρυ καὶ τὰ χέρια εἶναι παράλληλα χωρὶς νὰ ξέρουμε γιὰ τὸ ἀριστερὸ ποὺ δὲν σώζεται. Ἐνῶ στὴν πελεκημένη στήλη ἀπὸ τὴν Ἀμοργό, *ΑΑΑ* VI, 1973 σ. 354 εἰκ. 5, τὸ δεξὶ χέρι τῆς φιγούρας βγαίνει λοξὰ ἀρκετὰ πρὸς τὸ ἔδαφος - ἀστράγαλο τῆς στήλης χωρὶς νὰ κρατοῦσε, νομίζω, τίποτε. Σωστὰ ἐκεῖ παρατηρεῖται ὅτι «in the Attic stelai of this type, the right arm is not brought forward, but is lowered to the thigh». Στὴ δική μας πελεκημένη φιγούρα τὸ δεξὶ χέρι προβάλλεται λοξὰ ἀκόμη περισσότερο ἀπ' ὅτι τῆς φιγούρας στὴ στήλη τῆς Ἀμοργοῦ καὶ μὲ τὴν παλάμη τεντωμένη. Γιὰ τὴν ἑρμηνεία τῆς χειρονομίας βλ. ἐδῶ σ. 254.

κημένη παράσταση τῆς Β ὄψης τῆς στήλης στὴ Σόφια ὑποδηλώνει κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς τύχης τῆς στήλης στὴν Ἀμοργό, ὅτι ἐκεῖνοι ποὺ χρησιμοποίησαν τὴν ὄψη αὐτή, οὔτε εἶχαν τὴν ἴδια συνείδηση μὲ τοὺς Ἕλληνες τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων γιὰ τὴν ἱερότητα τοῦ παλαιότερου σήματος, οὔτε στὴ θέση ποὺ χρησιμοποιήθηκε τὸ μάρμαρο φαινόταν ἡ μορφὴ τοῦ Δεινῆ, γιὰ τὸν ὁποῖο ἀρχικὰ σκαλίστηκε τὸ ὄμορφο σῆμα.



α



β



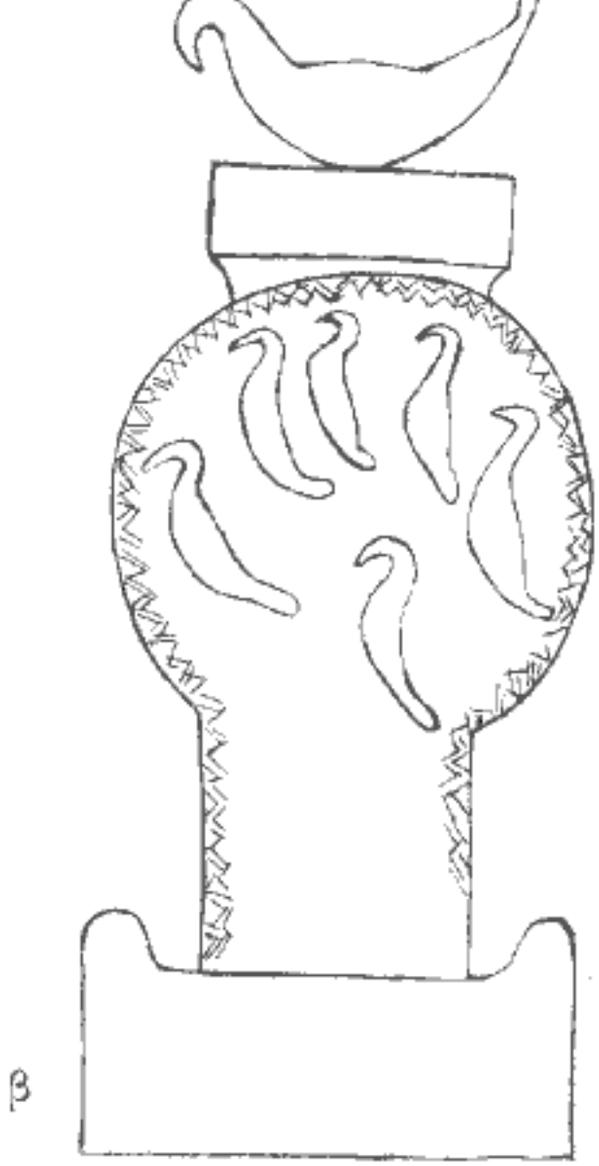
γ

α - β. Οἱ κρόταφοι τῆς στήλης πίν. 1. γ. Ἡ ρίζα τοῦ ἐμβόλου τῆς ἴδιας στήλης.



α

α. Πήλινο «ἀκρωτήριο» ἀπὸ μυκηναϊκὴ λάρνακα (ΠΑΕ 1969 πίν. 7β).



β

β. Ὑποθετικὴ συμπλήρωση τῆς στήλης πίν. 1.

α



β



α. Ἡ ἐπιγραφὴ τῆς ὄψης Α τῆς στήλης πίν. 5. β. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς ἴδιας ὄψης (Clairmont πίν. 4).